

I. Култура радничке класе

UDC 05:329.14—055.2:396.1] (497.11)

Др Мирјана Прошић-Дворнић

„ЈЕДНАКОСТ“ ГЛАСИЛО ЖЕНА СОЦИЈАЛДЕМОКРАТА (БЕОГРАД, 1910—1912, 1914. ГОДИНЕ) И РАДНИЧКИ ПОКРЕТ ЗА ЕМАНЦИПАЦИЈУ ЖЕНА

Упоредо са развојем привреде и капиталистичких друштвених односа, посебно током последње четвртине XIX и почетком XX века, када је започео и већи замах индустријске производње, у Србији је јачало и имовинско и социјално диференцирање становништва, настајала је све изразитија поларизација власника средстава за производњу с једне стране, и најамних радника, с друге. Све бројнија маса најамника регрутованих из осиромашених редова сељаштва и ситних занатлија, врло тешки услови рада у проширеним занатским радионицама и првим већим фабричким постројењима, нерегулисани статус у радном односу и ниске наднице утицали су да радништво почне да се организује и поведе борбу за своја права, штрајковима, демонстрацијама, тарифним покретима.¹

У Београду су се раднички покрети јавили 80-их година XIX века и од тада се све више осећало њихово присуство у јавном животу града, а убрзо и у другим градским срединама Србије. У почетку су, по угледу на грађанска хуманитарна, професионална и културно-просветна друштва, оснивана потпорна и стручна удружења, али су, ипак, за разлику од својих узора, имала изразитији социјал-

¹ „На место еснафских ученика и помоћника дошли су слободни радници. Патријархалних односа између послодаваца и њиховог помоћног особља нестало је; заменила их је борба између капитала и рада.“ (Д. Туцовић, *Закон о радњама и социјалдемократија*, Београд, 1911, 11; упор. Н. Вучо, *Распадање еснафа у Србији*, II, Београд, 1958, 41—52; исти, *Развој индустрије у Србији у XIX веку*, Београд, 1981, 3—27; С. Димитријевић, *Социјалистички и раднички покрет у Београду до 1918. године*, Историја Београда 2, Београд, 1974, 489—499; М. Топаловић, *Штрајкови радника Београда 1903—1914*, Годишњак Музеја града Београда, VII, Београд, 1960, 319—351; Б. Вељановић, *Борба радника Београда за радничко законодавство пре првог светског рата*, Годишњак Музеја града Београда VII, Београд, 1960, 299—317)

но-политички карактер.² Од 1896. године осниване су и синдикалне радничке организације које, од 1903. године, окупља под своје окриље тада формиран Главни раднички савез.³

Током 90-их година раднички покрет и делатност радничких удружења почињу да воде све одлучнију борбу за побољшање услова рада и живота пролетера, посебно за укидање застареле Еснафске уредбе и доношење новог, правичнијег и савременијег радничког законодавства. У њиховом раду осећају се све јаснији политички циљеви засновани на социјалистичким идејама, окупљају се око свог листа „Социјалдемократ“, основаног 1895. године, организују прве прославе Првог маја од 1893. године, агитују међу радницима да приступе синдикалним организацијама, изграђују свест пролетера о њиховој улози и значају у производњи и друштву, спроводе живу културно-просветну делатност. Борба радника за корените промене друштвених односа, за рушење капиталистичког и успостављање социјалистичког поретка, добила је посебан замањ и теоријску основу са оснивањем Српске социјалдемократске партије, 1903. године⁴

То је уједно била и једина партија у тадашњој Србији која је у свој програм рада (члан 5) унела и решавање „женског питања“, залажући се за пуну и потпуну економску, друштвену и политичку једнакост полова. Међутим, стварање напредног политичког програма још није значило и почетак успешне борбе за остварење постављених циљева. Мада је исте, 1903. године, основано Женско радничко друштво с намером да поведе одлучну акцију за успостављање равноправности жена, рад на „женском питању“ се развијао веома споро. Одласком идејног вође Друштва, Стојанке Цанке Јовановић, 1905. године, оно је потпуно престало да ради и током следећих пет година владало је безмало потпуно затишје.⁵

Ипак, у социјалдемократској странци је све време била присутна свест о томе да је положај радница у тадашњем друштву двоструко угрожен и да, стога, заслужује посебну пажњу:

1. С једне стране, индустријска револуција разорила је некадашњу привредну делатност жена у оквиру домаћинства јер више није било ни потреба за производима кућне радиности ни могућности да се они и даље израђују. Успешно их је замењивала јефтина

² Опште радничко друштво за помагање и образовање радника и „Слава“ — друштво за помагање радника у болести и смрти основани су 1881. године, Радничка обућарска задруга 1883, Занатлијско удружење 1887. из кога су као конзервативне и еснафске организације 1890. иступиле радикална и социјалистичка струја и основале „Радничку једнакост“, Српски занатлијско-раднички савез 1892. Београдско радничко друштво 1901—1905. године и др. (Н. Вучо, *Привредна историја Србије до првог светског рата*, Београд, 1955, 257; М. Вукомановић, *Радничке организације у Србији до 1903. године*, Токови револуције 1, Београд 1967, 9—114; М. Вукомановић, *Београдско радничко друштво 1901—1905*, Годишњак Музеја града Београда XXIX, Београд, 1977, 223—239)

³ М. Вукомановић, *Радничке организације...*, 114—131.

⁴ С. Димитријевић, *оп. cit.* 489—505; Ж. Камперелић—М. Мандић: *Kratka istorija Prvog maja*, Београд, 1969, 30.

⁵ У. Вујошевић, *Учешће жена у радничком покрету Београда 1903—1914*, Годишњак Музеја града Београда VII, Београд, 1960, 353—393; Ј. Кеџман, *Жене Београда у борби за право гласа*, Годишњак Музеја града Београда XVII, Београд, 1970, 139—164; С. Девић-Убавић, *Српска социјалдемократска партија и женски покрет у Србији 1903—1914*, Токови револуције 1, Београд, 1967, 212—218.

фабричка роба. За куповину је, међутим, био потребан новац, а потребне суме више није могао да заради глава породице, већ је и жена све више била принуђена да остварује приход ван куће. Тако се и она придружила армији пролетера и као припадница радничке класе имала је подређени друштвени положај.

2. С друге стране, њен положај је био оптерећен конзервативним схватањима, предрасудама и заблудама о месту и улози жене у друштву, тако да је она, и у оквиру своје класе, и шире друштвене заједнице, мање вреднована као припадница женског пола. Добијала је мање наднице од мушкарца за обављање истог посла, ограничавана је важећим друштвеним конвенцијама, била је оптерећена радом у фабрици или радионици, и обавезама у породици и кући, раздирана сазнањем да не може све своје обавезе — или ни једну — да обави на задовољавајући начин.

Да би „женско питање“ могло успешно да се реши потребно је било, пре свега, пробудити свест код жена о узроцима њиховог положаја у друштву и активирати их да ступе у одлучну борбу против дубоко увреженог стања ствари, и то не само у односима између полова, већ у целокупном друштвеном устројству. То се могло постићи једино систематским и организованим радом тако да је на иницијативу Димитрија Туцовића септембра 1910. године основан Секретаријат жена социјалдемократа, прва политичка организација жена у Србији.⁶

Од тада је женски раднички покрет, под окриљем социјалдемократске странке и синдикалних организација, постајао све активнији. Секретаријат и други органи у Београду и њихови повереници у унутрашњости водили су стално агитације да би привукли и организовали што већи број жена-радница, бринули о њиховом социјалистичком образовању организовањем предавања и растурањем социјалистичке штампе, учествовали у демонстрацијама, изборним кампањама и подношењу петиција Народној скупштини захтевајући опште право гласа, организовали штрајкове,⁷ борили се, заједно са радницима, за поштовање одредби Закона о радњама,⁸ против великих поскупљења животних намирница и станарина,⁹ иступали са пацифистичким идејама противећи се рату на Балкану, учествовали у прославама Првог маја, организовали прво скромно славље Осмог

⁶ С. Девих-Убавић, *op. cit.* 218—221.

⁷ Први штрајк жена-радница избио је 1904. године у фабрици сламних шешира „М. Јечменице и Комп.“ (У. Вујшевић, *op. cit.* 357)

⁸ Закон о радњама који је коначно укинуо Еснафску уредбу и који је доносио извесна побољшања положаја радника, нормирано радно време, забрана ноћног рада женској и малолетној радној снази, гаранције права на одмор, штрајк, удруживање, осигурање и друго, изгласан је, после дуге борбе, 1910, а ступио је на снагу 1. VII 1911. године. После тога следила је борба радника за поштовање одредаба закона од стране послодаваца, као и за организовање успешније и праведније инспекцијске службе (*Привредна инспекција*, „Једнакост“, бр. 3, 1. фебруар 1912, 9).

⁹ Борба против скупље, „Једнакост“ бр. 9, 16. мај 1912, 34; *Против скупље резолуција са митинга од 20. маја 1912*; бр. 10, 1. јуни 1912, 38; *Чатрље као палате*, „Једнакост“, бр. 7, 18. април 1912, 28; *Позив Секретаријата жена*, „Једнакост“, бр. 1, 1. јануар 1914, 1.

марта, међународног Дана жена у Социјалистичком народном дому у Београду 1914. године и друго.¹⁰

Ипак, и поред значајних успеха предузиманих акција, одзив жена-радница није био велики.¹¹ Стога су велике наде полагане у пропагандну моћ јавног гласила Секретаријата, листа „Једнакост“, јер се живом речју, којој се, међутим, с обзиром на велики проценат неписмених радница и већу делотворност личног контакта,¹² придавала значајнија улога, није могло свуда, довољно често и масовно продрети.

Први број листа „Једнакост“¹³ изашао је 1. октобра 1910. године и излазио је редовно два пута месечно¹⁴ све до 1. јуна 1912. године, када је, као и целокупна делатност Секретаријата, привремено прекинут због балканских ратова. Обновљен је 1. јануара 1914. године и од тада је редовно издато укупно 13 бројева, закључно са 1. јулом исте године, када је, услед избијања првог светског рата, лист поново престао да излази; обновљен је 1920. (изашло 11 бројева, ћирилицом-латиницом), као орган жена социјалиста-комуниста.

Власник листа за социјалдемократску странку и одговорни уредник био је Милош Тимотић, а од 1914. године исту функцију имали су још и Негослав Илић и Јордан Крстић. Дужност редактора обављао је Аца Павловић, а од броја 18, од 16. јула 1911. године, у редакцију су ушла још два члана, Таса Милојевић и Живота Милојевић.

„Једнакост“ је, као и већина новина тога времена, штампана на четири листа, у штампарији Саве Раденковића и Брата у Београду. У заглављу листа, у вињети изведеној у стилу сецесије, штампан је наслов листа, на српско-хрватском, француском и немачком језику, испод тога било је означено да је то „Орган жена социјалдемократа“ и следили су подаци: број и датум листа, цене у претплати,¹⁵ адреса уредништва. Текст је преламан у два ступца на свакој страници и, с изузетком једног јединог примера, броја 11 од 1. јуна

¹⁰ Женски дан, „Једнакост“, бр. 4, 16. фебруар 1914, 2; Женски дан код нас, „Једнакост“, бр. 5, 1. март 1914, 2.

Сем тога, Секретаријат је организовао I и II конференцију жена социјалдемократа (28. маја 1911. и 29. јануара 1914. године), сарађивао је са Међународним покретом жена социјалдемократа, а о свим тим активностима јавност је редовно обавештавана радничком штампом.

¹¹ У периоду од 1903—1910. године било је око 30.000 запослених жена у Србији од тога више од 2.500 у индустријским предузећима и то више од 90 одсто као неквалификована радна снага (1910. године). Исте, 1910. године, само 150 жена-радница из целе Србије припадало је партијским организацијама (С. Девих-Убавић, *op. cit.*, 202—203, 225).

¹² Усмена појединачна агитација, „Једнакост“, бр. 18, 16. јули 1911. 85; Наши задаци, „Једнакост“, бр. 5, 1. март 1914, 1; Улични повериоци, бр. 4, 16. феб. 1914, 14.

¹³ Лист је добио име „Једнакост“ јер је тај назив најбоље одговарао основном задатку гласила, да се бори за равноправност послова. Сем тога лист немачке социјалдемократске организације жена, једне од најјачих у Европи, носио је исто име, »Gleichheit«. V. i Leksikon novinarstva, Beograd, 1979, s.v. »Jednakost«.

¹⁴ Изузетак је представљао период од 25. маја до 25. децембра 1911. године када је лист од 16. до 23. броја излазио месечно.

¹⁵ Годишња претплата износила је 2 динара, полугодишња динар, а тромесечна 0,50 пара.

1914. године, када је на насловној страни објављена фотографија радника из Лесковца, са потписом „Осакаћена недорасла деца и изнемогле старице из лесковачких фабрика“, није имао илустрације.

За разлику од друге дневне и периодичне штампе, у „Једнакости“ нису објављивани огласи трговина и фирми које су обављале различите услужне делатности,¹⁶ тако да рекламе нису могле да доносе приход листу. Лист је стога финансиран искључиво од претплата читаоца, што је био додатни разлог да повереници и чланови Секретаријата и странке, покушавају да обезбеде што већи број редовних читалаца,¹⁷ затим од прилога чланова и симпатизера,¹⁸ као и од прихода са приредби и забавних вечери. Биланси показују да су издаци били једнаки приходима.¹⁹

Лист се, поред претплате, могао добити и у слободној продаји. Власти нису ометале његово излагање, с изузетком забране растурања броја 1 од 1. јануара 1912. године због чланка „Прича о миразу“ поводом удаје краљеве кћери и „добровољног прилога“ народа у износу од 1,4 милиона динара за њену отпремнину, за који се сматрало да наноси увреду краљу и краљевској кући.²⁰ Одлуку о забрани је, међутим, као неоснованој, поништио већ 2. јануара исте године, првостепени суд у Београду.²¹

С обзиром да је основни задатак Секретаријата био да просвећује жене-раднице у социјалистичком духу, као и да се труди да што већи број радница организује у синдикалне и политичке организације, његово гласило је морало да испуњава исте задатке:

„За јавни рад и наших жена постоје сви разлози, сви услови, све потребе које и за остали свет. И излазећи данас са нашим првим бројем борбеног органа 'Једнакости', пред наше другарице, пред раднице свих струка, пред радне жене уопште, ми немамо потребу да излажемо наш програм јер то је програм међународне социјалне демократије. Ми ступамо у њене борбене редове и заједно са њом... водићемо борбу истим средствима, истим путем и за исти циљ... Радне жене не могу свести своје захтеве на програме оних дама из виших кругова које би хтеле више права за жене, под условом да се очува неправично друштвено уређење... Наш циљ: не само слободне жене већ и слободно човечанство.“²²

Социјалдемократска странка, Секретаријат жена и „Једнакост“ су доследно заступали идеју да су жене свих класа и слојева биле у подједнако обесправљеном положају и као:

¹⁶ Уместо рекламама, лист се завршавао борбеним позивима радницама: Читајте социјалистичку литературу! Читајте „Радничке новине“, „Борбу“! Претплатите се на „Једнакост“ и сл.

¹⁷ На лист је 1911. године било претплаћено 819 читалаца од којих је више од половине било из Београда, што значи да је одзив био доста слаб. Било је чак жена које су присуствовале састанцима Секретаријата, а да нису знале да такав лист уопште постоји, *Једна констатација*, „Једнакост“, бр. 12, 15. јуни 1914, 2—3.

¹⁸ Прилози су стизали и из иностранства, о чему сведочи *Захвалност Перси Вељовићевој из Америке на послатом прилогу од 27,50 дин.* објављена у броју 7, 1. јануара 1911, 35.

¹⁹ Финансијски извештаји су објављивани у листу, нпр. *Биланс „Једнакости“*, бр. 10, 11. фебруар 1911, 47.

²⁰ *Исправка на причу о миразу*, „Једнакост“ бр. 2, 16. јануар 1912, 6—7.

²¹ С. Девић-Убавић, *op. cit.* 239.

²² *Циљ и пут*, „Једнакост“, бр. 1, 1. октобар 1910, 2.

грађанке, јер нису имале никаква политичка права, *приватна лица*, јер их је закон третирао као малолетна лица која нису могла да закључују ни један посао без одобрења старијих, обично мужа,

људи, „јер јој је законским мерама и друштвеним конвенцијама и глупим обичајима одузета могућност да се духовно развија упоредо са човеком и да узима пуног учешћа у општем културном напретку“,

професионални конкуренти у државној и приватној служби или у слободним занимањима, јер су биле мање плаћене, имале су мања права, а као чиновнице и наставнице нису могле да добију укаже јер нису служиле војску,

раднице, јер скоро никакве мере нису предузимане да би их штитиле на раду,

удате жене, јер су биле спутане застарелом „варварско религијско-правном брачном везом“ која је мужу давала „тиранску власт и право располагања женом“,

мајке, јер је отац и у односу на децу уживао право искључиве патријархалне власти док је жена само играла улогу „машине за рађање“,

сестре и кћерке, јер их је закон лишавао права наслеђивања братовљеве и очеве имовине,

љубавнице, јер је Грађански закон забрањивао истраживање очинства у случају ванбрачног детета, тако да, док је мушкарац имао право на завођење, сав терет дужности и друштвене поруке сваљивао се „на нежна плећа девојке“.²³

Програмом рада на еманципацији женског пола су, сходно томе, требало да буду обухваћене и жене-раднице и супруге радника, као припаднице радничке класе, али и жене које су се бавиле другим, не само радничким занимањима, као и оне чији је дomet рада био ограничен на кућу и породицу.²⁴ С обзиром да је то представљало знатно веће поље делатности него што је социјалдемократски покрет жена могао да савлада расположивим снагама, његове акције су ипак биле искључиво усмерене на агитацију, социјалистичко просвећивање, буђење класне свести и рад на организацији међу запосленим најамним радницама. Сем тога, ово усмерење је било условљено и политичким разлозима, разликама положаја жена грађанске и радничке класе, што је захтевало и различите приступе и методе рада, као и разликама између буржоаских и пролетерских концепција о проблему еманципације.

Од ране младости женска деца из буржоаске и радничке породице упућивана су на два различита начина живота, па су самим тим различито и васпитавана. Прва, коју је живот водио у „мишловку журова, концерата и шетњи на којима је блокирају ласкавци и кавалери“, учила је пре свега да стекне „дресуру модерне 'даме', што ће рећи: што пунију главу глупости и што више неприродности и извештачености у опхођењу“. Друга је, пре времена, нуждом при-

²³ *Жена у Србији*, „Једнакост“, бр. 6, 16. март 1914, 1.

²⁴ *Наши задаци*, „Једнакост“ бр. 5, 1. март 1914, 1.

морана да води сурову борбу за опстанак, „да о животу мисли, да га посматра..., да живи оним правим, озбиљним животом“;

„И ако је у данашњим друштвеним приликама интерес и идеал 'отмене даме' да се што више допадне мушким, интерес и идеал пролетерке мора бити у томе да се оспособи за борбу којом њен живот почиње и завршава. Прва жели што више 'женских', друга мора желети што више 'мушких' особина.“²⁵

Мада је у то време већ један мањи број жена у буржоаским круговима схватао да суштину живљења представља много више од чешљања косе, сортирања хаљина, неговања тена, потраге за што бољом приликом за удају и, касније, бриге око домаћинства и васпитања деце, и да је потребно да жене добију већа права и углед у друштву, њихови захтеви за еманципацијом завршавали су се тражењем веће правне и политичке равноправности са мушкарцима, али у оквиру постојећег друштвеног уређења, што је имало јасну импликацију да ће класне разлике долазити до изражаја и у неједнаким правима жена-припадница различитих друштвених категорија. Сходно томе, пролетерски покрет за еманципацију жена који је захтевао радикалне друштвено-економске промене, морао се ограничити на оквиру своје класе, њене интересе и политичке циљеве, и зато је укључивао првенствено женску радничку популацију.²⁶

Међутим, да би раднице могле активно да учествују у борби за успостављање праведнијих друштвених односа уопште и односа између полова, било је потребно да се оне пре свега „уздигну духовно“, да науче политички да мисле, да схвате корене друштвених неправди, да се ослободе предрасуда које су „упарложиле њихов ум“.²⁷ Очекивало се да ће такав задатак, поред осталих средстава, успешно испуњавати „Једнакост“.

Врло озбиљан, политички циљ листа, условљавао је формирање његовог профила, како у погледу структуре рубрика, тако и у погледу садржаја чланака. „Једнакост“ није била замишљена као типично женски часопис у коме би се потенцирале специфичне улоге и положај жене у друштву и њена претпостављена главна интересовања (кућа, брак, материнство, ручни рад, мода и слично), као што је то био случај са оновременом грађанском,²⁸ али у великој мери и данашњом публицистиком намењеној женском полу.²⁹ Напротив, за разлику од њих, којима је једна од основних функција одржавање постојећих, традиционалних разлика између положаја и улога полова и континуирана изолација жена у сфери приватног, „Једнакост“ је настојала да жену уведе у стварне историјске токове, да доприноси њеном потпуном полном, економском, друштвеном, политичком и културном ослобађању, да је промени и да целом жен-

²⁵ Не будите жене, „Једнакост“, бр. 22, 16. новембар 1911, 101.

²⁶ Пролетерски и буржоаски покрет жена, „Једнакост“, бр. 4, 16. фебруар 1912, 13—14.

²⁷ Из нашег покрета, „Једнакост“, бр. 11, 1. март 1911, 50.

²⁸ Упор. М. Прошић-Дворнић, Часопис „Домаћица“ (1879—1914) и женско питање у Србији крајем XIX и почетком XX века, Гласник Етнографског института XXXIV (у штампи).

²⁹ Upor. M. Ferguson, *Forever Feminine, Women's Magazines and the Cult of Femininity*, Heinemann Educational Books Ltd. 1983, 78 i d.; Ђ. Milanović, *Jezik ženske štampe*, »Delo«, 4, april 1981, 68—82.

ском роду поручи: „будите људи, будите борци, не будите 'жене'“. Она се, стога, врло критички односила према буржоаској штампи, упозоравајући на њену идеолошку мисију:

„Предрасуде стечене још у колевци, одржаване кроз цео живот... слабе женину отпорност и борбено расположење. А за одржавање тих празноверица и предрасуда старају се све установе данашњег друштва, почевши од школе и цркве до петпарачких дневних листова. И ови последњи имају најгоре дејство. Са својим сензационим, измишљеним и необичним романима, са изношењем разних прљавих и блутових афера, пропраћених ђифтинским моралним придицама, они одвраћају женин поглед од стварности, преносе је у царство снова и фантазије и не дају јој, да у пуној мери сагледа тежину свог положаја и осети негодовање због тога. Највећи део буржоаских листова, цела жута штампа, служи том заваривању, опијању чула и завршавању мозга.“³⁰

Заснивајући се на сасвим другачијој идеолошкој концепцији, усмерена против неговања „култа женствености“ и конвенционалних схватања о улози жене, „Једнакост“, као типичан представник социјалистичке штампе, није желела да „успављује своју читалачку публику разним сретним и несретним авантурама. Али је зато она огледало радничке борбе, радничког живота, у њој сваки обесправљени и презрени може наћи подстицаја...“³¹ У листу не само да није било трага рубрикама које су доминирале у другим женским часописима или дневним листовима, већ у њему нису били коришћени ни посебни идиоми који би заједно сачињавали такође специфични мета-језик женске штампе.³² Уместо тог артифицијалног и редукованог језика женске штампе који у циклусима понавља стално једно исто, од свакодневног женског искуства, маргиналног са становишта реалног друштвено-историјског света, до имагинарног и судбинског и назад,³³ коришћен је конкретан језик који је уводио жену у стваран живот, који је пружао информације о стварним друштвеним збивањима, тражио и објашњавао корене и разлоге специфичног положаја жена у друштву и наводио своје читатељке да се, уз помоћ постојећих организација, боре за промену таквог стања сопственим снагама.

Међутим, иако је у листу „Једнакост“ увек коришћен реалан, историјски језик који је изражавао стварне потребе, интересе и тежње радничке класе, те у њему није било патетичног и судбинског, ефемерног и ирационалног, што је уједно представљало једно од најзначајнијих дистинктивних обележја овог гласила наспрам друге женске штампе, то не значи да је он увек био у потпуности ослобођен идеологизације и лишен специфичне лексике и начина изражавања. Пре свега, то је био језик социјалдемократије краја XIX и почетка XX века, језик политичке партије и њене идеологије која је заступала интересе једне друштвене класе, па је, самим тим, био класно обојен. Критиковање постојећег стања, пројекције будућег, праведнијег и хуманијег друштвеног уређења и начини за њихово остваривање, што је представљало суштину свих написа у социјалистичкој штампи тог времена, захтевали су и посебан језик који

³⁰ Организација и просвета, „Једнакост“, бр. 4, 16. фебруар 1914, 3.

³¹ Из нашег покрета..., 51.

³² Ђ. Milanović, op. cit.

³³ Ibid., 71, 82.

би био авангардан, ангажујући и убеђивачки, борбени и понекад тенденциозни. Језик у „Једнакости“ није био прилагођаван женској читалачкој публици већ је био идентичан ономе заступљеном у другим социјалистичким новинама, часописима и литератури.

Таквим ставом према језику уредништво је најбоље изражавало основну идеју социјалдемократског покрета за еманципацију жена да су мушки и женски пол у свему, па према томе и у умним способностима, потпуно једнаки те да могу говорити истим језиком о истим стварима, да могу и једни и други да разумеју реални свет и да стално подгревавање предрасуде, у оквиру буржоаске класе, о „мушком“ и „женском свету“ представљају само успешне манипулације женским полом и подесно средство за њихово потчињавање.

Исто уверење доследно је спроведено и у избору и садржају прилога у листу. Већина чланака, било да је настала из пера наших аутора, водећих теоретичара социјалдемократије, Димитрија Туцовића, Душана Поповића, Живка Топаловића, Аце Павловића и других, било да је преузимања из стране социјалистичке штампе и публицистике уопште, писаца као што су Карл Маркс, Август Бебел, Хајнрих Шулц, Роза Луксембург, Лили Браун итд., била је политичке природе. То су углавном биле теоријске расправе о положају жена и радничке класе у тадашњим државама, о социјалдемократском виђењу проблема еманципације и о покретима жена у европским земљама које је требало да послуже као модел за борбу жена у Србији.

Прве странице сваког броја листа биле су посвећене управо таквим чланцима.³⁴ Теоријске расправе су уступале место на првим ступицима прве странице једино обавештењима и позиву Секретаријата или Партије на конференције, зборове, предавања или масовне манифестације,³⁵ затим прогласима Секретаријата,³⁶ извештајима са

³⁴ Наш циљ и пут, Жене и опште право гласа, бр. 1, 10. октобар 1910, 1—3; Жене у општини, Жене и политика, бр. 2, 16. октобар 1910, 1—2; Пробудите се!, Жене и капитализам, За опште право гласа, бр. 4, 16. нов. 1910, 17—19; Раднице и борба за скраћење радног времена, бр. 5, 1. дец. 1910, 21; Смрт Еме Ирер немачке социјалдемократкиње, Жене и социјална демократија, Социјалистички женски покрет, бр. 7, 1. јануар 1911, 33—35; Жена и штампа, Ноћни рад жена у нас, Породица и пореска политика, бр. 8, 16. јан. 1911, 37—39; Пролеће, Зашто жене захтевају право гласа, Женски дан, бр. 12, 16. март 1911; Усмена појединачна агитација, Неколико важних одредница из Закона о радњама, бр. 18, 16. јули 1911, 85—86; Жене и политичка борба, Раднице организујте се (из Die Gleichheit-а), бр. 19, 16. авг. 1911, 89—90; Зашто се организујемо, Жене у Турској, бр. 20, 16. септ. 1911, 93—94; Не будите жене, Конференција жена у Аустрији, бр. 22, 16. нов. 1911, 101—102; Пред новим борбама, О радници као грађанки, бр. 1, 1. јан. 1912, 1—2; Изборна борба, Пролетерски и буржоаски покрет жена, бр. 4, 16. феб. 1912, 13—14; Рад — ослободилац жена, бр. 10, 1. јуни 1912, 37—38; Наши задаци, бр. 5, 1. март 1914, 1; Пред први мај, бр. 7, 1. април 1914, 1; Празник рада — Први мај, бр. 8, 18. април 1914, 1; Жена и промена Устава, Наш међународни женски дан, бр. 10, 16. мај 1914, 1—2; Жена и избори, бр. 13, 1. јули 1914, 1.

³⁵ Позив на конференцију Секретаријата, бр. 15, 3. мај 1911, 69; Ванредни конгрес Партије, бр. 2, 16. јан. 1912, 5; Збор у Народном социјалистичком дому, бр. 1, 1. јан. 1914, 1; Позив на II земаљску-конференцију жена социјалдемократа, бр. 2, 16. јан. 1914, 1; Велики збор Савеза кројачких радника, бр. 6, 16. март 1914, 1.

³⁶ Другарице на посао! (позив на борбу пред скупштинске изборе), бр. 5, 1. март 1912, 17; На Први мај, бр. 7, 18. април 1912, 25; У борбу против скупће,

политичких догађаја везаних за радничке и еманципаторске покрете у земљи³⁷ и свету.³⁸

Након тога, материјал је излаган у устаљеним рубрикама које су по садржају остале исте током целог периода излагања, мада су понекада мењале назив.³⁹ Прва рубрика, покривана кад год је било припремљеног материјала, носила је наслов „Како живе наше раднице“ и у њој су детаљно описивани услови рада и положај радница у оним гранама привредних делатности у којима је доминирала женска радна снага: у штампарији, књиговезници, монополу дувана, у фабрици платна, трикотаже, Шондиној фабрици бомбона, у радионицама за израду женског одела, шешира и белог рубља, затим о телефонисткињама, болничаркама, кућним помоћницама у Београду које су припремале активисткиње женског покрета Софија (Леви), Драга (Предојевић), Радослава (Илић) и друге које су се потписивале само личним именом.⁴⁰ Извештаја из унутрашњости било је релативно мало, на пример, о експлоатацији радница у крагујевачкој фабрици, о пиротским ћилимарским радницама, женској и дечијој радној снази у индустријским постројењима у Лесковцу и околини, или о броју радница у Зајечару,⁴¹ тако да је редакција у броју 4 од 16. фебруара 1914. године упутила позив радницама да им шаљу информације из своје средине, али се број прилога није битно изменио. У истој рубрици повремено су се могли пронаћи и подаци о приватном животу радница, изван радног места, као што су, на пример, информације о лошим стамбеним условима, избацивању из

бр. 9, 16. мај 1912, 33; *Пред изборе* (позив на антиратне манифестације), бр. 12, 15. јуни 1914, 1, и др.

³⁷ *Наша прва реч* (са демонстрација приликом општинских избора у Београду октобра 1910), бр. 3, 1. нов. 1910, 13; *Прве жртве* (отпуштање радница које су учествовале у демонстрацијама), бр. 11, 1. март 1911, 49; *Мајска демонстрација*, бр. 13, 1. април 1911, 57—58; *Са наше прве Земаљске конференције*, бр. 17, 16. јуни 1911, 81—83; *Извештај са збора одржаног 12. I 1914*, бр. 2, 16. јан. 1914, 1—3; *Извештај Секретаријата ЖСД за период од 28. V 1911—29. I 1914*, 1—2; *Извештај са II Земаљске конференције жена СД у Србији*, бр. 4, 16. феб. 1914, 1—2; *Са митинга*, бр. 13, 1. јули 1914, 1.

³⁸ Нпр. *Међународни социјалистички конгрес жена* (кореспонденција друга Д. Туцовића, Копенхаген 14. авг. 1910), бр. 1, 10. октобар 1910; бр. 2, 16. окт. 1910, 4—5.

³⁹ Нпр. „Политика“ је постала „Политички преглед“, једно време током 1911. године рубрика „Забавник“ је носила име „Фелџон“, „Кратка хроника“ је добила назив „Белешке“, „Како живе наше раднице“, постало је „Из фабрика и радионица“, итд.

⁴⁰ *Књиговезачке раднице у покрету*, бр. 1, 10. октобар 1910, 3—4; *Из фабрике платна, Организација ајнлегерки у штампаријама*, бр. 2, 16. окт. 1910, 3; *Из Шондине фабрике бомбона, Положај телефонисткиња*, бр. 3, 1. нов. 1910, 2—3; *Положај радница женског одела*, бр. 5, 1. дец. 1910, 23; *Положај радница у фабрици дувана*, бр. 10, 16. феб. 1911, 46; *Модискиње*, бр. 21, 16. окт. 1911, 99—100; *Раднице белог рубља*, бр. 8, 1. мај 1912, 30—31, бр. 4, 16. феб. 1914, 2—3; *Кројачке раднице*, бр. 3, 1. феб. 1914, 6—7; *Из Монопола, Сетимо се данас и њих*, бр. 8, 18. април 1914, 4—6, итд.

⁴¹ *Експлоатација женског рада у крагујевачкој фабрици*, бр. 16, 25. мај 1911, 77; *Положај ћилимарских радница у Пироту*, бр. 21, 16. окт. 1911, 99; *Кроз Лесковац* (Д. Туцовић), бр. 7, 1. април 1914, 2, итд.

станова због неплаћених кирија, о скупочи намирница и лошој и недовољној исхрани радничке популације.⁴²

Пишући о условима живота, уредништво није заборављало да своје читаоце упозорава и на опасност од странпутица на којима су сиромашни лако могли да се нађу, као што је уживање алкохола⁴³ и проституција.⁴⁴

Друга рубрика у којој су доношене информације о раду синдиката и Секретаријата, зборовима, одлукама, резолуцијама, успеху или неуспеху агитација, штрајковима и другим облицима радничке борбе⁴⁵ или догађајима на међународној сцени,⁴⁶ била је „Из нашег покрета“, а врло сродна обавештења могла су се прочитати и у рубрици „Синдикални покрет“.⁴⁷ Од сталних рубрика биле су ту још: „Политички преглед“ са вестима о успесима женских покрета у другим земљама, о борбама за право гласа, о женама са политичким и друштвеним функцијама и високим положајима у професији,⁴⁸ а понекад су ту објављиване и краће вести из земље.⁴⁹ Од броја 1, од 1. јануара 1914. године рубрика је подељена на инострани и унутрашњи преглед.

Рубрици „Статистика“ која је формирана већ у другом броју 1910. године, придаван је велики значај јер су Секретаријат и странка желели да располажу што прецизнијим подацима о радништву у земљи. Из тог разлога је у броју 6, од 25. децембра 1910. године, скренута пажња радницима да дају што комплетније податке о себи, свом занимању и месту где раде приликом пописа становништва у Србији који је управо у то време вођен. Међутим, материјала није било довољно, рубрика се ретко налазила на страницама листа и

⁴² Нпр. *Из живота наших радница*, бр. 10, 16. мај 1914, 4; *Жена и кујна*, бр. 11, 1. јуни 1914, 2—3.

⁴³ *Жена и алкохолизам*, бр. 3, 1. нов. 1910, 14; *Зашто баш жене*, бр. 6, 25. дец. 1910, 27—28; *Љубомора и алкохол*, бр. 8, 16. јан. 1911, 39; *Дете и алкохол*, бр. 9, 1. феб. 1911, 41—42 и др.

⁴⁴ *Проституција у Русији*, бр. 7, 1. јан. 1911, 35; *Невоља продаје, друштво купује*, бр. 6, 25. дец. 1910, 32; *Трговина с девојкама*, бр. 7, 18. април 1912, 32.

⁴⁵ Нпр. *Одлуке социјалистичког збора жена одржаног 12. септ. 1910*, бр. 2, 16. нов. 1910, 5; *Конференција с радницама монопола, Агитација међу женским пролетаријатом*, бр. 10, 16. феб. 1911, 46—47; *Са мајских демонстрација*, бр. 15, 3. мај 1911, 71.

⁴⁶ *Немачке другарице о нама*, бр. 3, 1. нов. 1910, 13; *Женски раднички покрет у Норвешкој*, бр. 5, 1. дец. 1910, 23; *Жене у немачкој социјалдемократској партији и Аустрији*, бр. 16, 25. мај 1911, 78, итд.

⁴⁷ Нпр. у тој рубрици у бројевима 8, 9, 11 и 15 за 1911. годину доношени су извештаји о штрајку кројачких радника у Београду; бр. 3 од 11. феб. 1914. имао је два прилога у тој рубрици: *Значај и користи синдиката* и *О положају цвећарских радница*; бр. 4 од 16. феб. 1914. о болничаркама итд.

⁴⁸ Нпр. *Борба против поскупљења животних намирница у Аустрији*, бр. 2, 16. окт. 1910, 6; *Учешће норвешких жена у последњим парламентарним изборима*, бр. 4, 16. нов. 1910, 19; *Увођење политичког изборног права за жене у Данској*, бр. 10, 16. феб. 1911, 47; *Прва жена у норвешком парламенту*, бр. 13, 1. април 1911, 60; *Жене у општини*, бр. 16, 25. мај 1911, 78; *Изборне борбе у Немачкој*, бр. 3, 1. феб. 1912, 12, итд.

⁴⁹ *Буђење пролетерских жена у БиХ*, бр. 19, 16. авг. 1911, 91; *Суд Добрих људи*, бр. 21, 16. окт. 1911, 98—99; *Државни буџет за 1912. г.*, *Пред јавним судским процесом*, бр. 22, 16. нов. 1911, 102—103; *Хоће да мењају Закон о радњама, У борби против рата*, бр. 23, 25. дец. 1911, 106—107; *Жене и нови Закон о штампани*, бр. 1, 1. јан. 1912, 3; *Наш рад у изборној борби*, бр. 4, 16. феб. 1912, 14, итд.

углавном су доношени подаци о другим земљама и само процене ситуације у Србији.⁵⁰

Рубрика „Здравље/Хигијена“ доносила је упозорења о утицају лоших стамбених услова на здравље, штетном дејству алкохола на породиље и дојење, о начину провере исправности животних намирница, могућности заштите од туберкулозе, обезбеђивању заштите на раду, о отварању летњиковца за „слабуњава децу“ и слично. Најважнија информација односила се на податак да је Завод др Милутина Живковића обезбеђивао бесплатан порођај сиромашним женама.⁵¹

Следице су „Кратка хроника“, „Хроника“ или „Белешке“ у којима су објављиване кратке вести о различитим темама које су, када је било више материјала или потребе за дужим коментарима, покривале и све друге рубрике,⁵² затим „Зрнца“ или „Мисли“ са изрекама познатих филозофа, књижевника, теоретичара социјализма или народне пословице о женама, слободи, васпитању и слично.⁵³ На самом крају листа били су књижевни огласи у којима је препоручивана литература за забаву и образовање радница у слободном времену, као што су лист „Борба“ и „Учитељска борба“ и књиге које је издавала Социјалистичка књижница, на пример, „Социјалдемократски агитатор“ (Д. Туцовић), „Жена и социјализам (А. Бебел), „Пут ка власти“ (К. Кауцки), збирка песама италијанске социјалистичке песникиње Аде Негри и друго; вести „Из Секретаријата“, обавештења о претплати, списак особа које су дале прилоге за „Једнакост“, позиви на читање социјалистичке штампе, и подаци о уредништву и штампарији.⁵⁴

Овим последњим претходила је рубрика „Забавник“⁵⁵ која је понекад била врло занимљива и хетерогена по прилозима. Ту су најчешће објављиване пролетерске песме (А. Негри, Љуба Димитрова, В. Трепчанин, М. Шарчевић), приче из живота радница и одломци романа и студија као што су, на пример, биле приче о женама из

⁵⁰ Закључивање и развод бракова у Немачкој, бр. 2, 16. окт. 1910, 6; Рашићење рада жена у привреди (европске земље), бр. 6, 25. дец. 1910, 29; Број организованих радника и радница у свету (за Србију су дате само процене односа радника наспрам радница, 15:1), бр. 10, 16. феб. 1911, 47.

⁵¹ Општа политика и питање о становима, бр. 2, 16. окт. 1910, 6; Утицај алкохола на породиље и дојење, бр. 6, 25. дец. 1910, 29—30; Да ли је млеко скорашње и добро, бр. 3, 1. феб. 1912, 12; Пажња породиљама у Београду, бр. 4, 16. феб. 1912, 16; Како да се сачувамо од јектике, бр. 6, 25. март 1912, 24; Летњиковац за слабуњава децу, бр. 10, 1. јуни 1912, 40; Заштита материнства, бр. 1, 1. јан. 1914, 2—3.

⁵² Нпр. Покрет жена социјалдемократа у Немачкој, бр. 2, 16. окт. 1910, 6; Енглеске жене и бил осигурања, Проширење женских права у Норвешкој, бр. 20, 16. септ. 1911, 95; Женски инспектор, Жене као државни чиновници у Норвешкој, Право гласа за жене у Америци, Како Енглескиње траже опште право гласа, бр. 5, 1. март 1912, 20, и др.

⁵³ Плутарх, Сан-Симон, Жак Фурије, Ф. Енгелс, В. Иго и други.

⁵⁴ У последња три броја у 1914. години „Једнакост“ је имала и посебан додатак за децу — „Будућност“, назван према истоименој децјој групи коју је основао Српски женски савез 1912. године. То је у ствари било обданиште за радничку децу. Пре тога, током 1911. године, издаван је једанпут месечно посебни додатак за социјалистичку омладину (бр. 18, 16. јули 1911, 88). Ишао је свега неколико додатака.

⁵⁵ Алтернативни назив рубрике био је „Фелтон“.

сибирских тамница и рудника из књиге Л. Дајча „Седamnaест година у Сибиру“, или Бебелове „Жена и социјализам“. Међутим, „Забавник“ је доносио и многе поучне чланке о односу према деци и њиховом васпитању⁵⁶ и здравственој заштити. За разлику од чланака о васпитању који су објављивани у грађанској штампи и који су давали упутства како мајке треба да спремају своје кћери за њихове будуће позиве домаћице, супруге и мајке, у „Једнакости“ није прављена разлика између односа према деци мушког и женског пола и циљ свих написа је био у томе да поуче родитеље како да своју децу науче да буду достојанствени и храбри људи. Зато је редакција била против батина и у кућном и школском васпитању, плашења деце оцачарима и жандарима, јер се тим методом стварала „ропска послушност“, а не слободан човек, и залагала се да родитељи својим примером указују деци на праве вредности у животу, исправно резонување и понашање.

О здравственој заштити, поред чланка М. Живковића „Фабрички рад, жена и породица“,⁵⁷ у рубрици „Забавник“ објављен је и занимљив напис „Чувајте се врачара и баба“ у коме се читаоцима саветује да се у случају болести обратe лекарима, а не бабама и врачарама које ништа не знају о болестима и лечењу већ само „годе лаковерном свету“ говорећи: „удариле га але, неметнуло се, освечанио се, има бубе, судбина је, рекао Бог и друго“. Од њиховог „лечења“ многи су умрли или „остали сакати, ћорави и прави богаљи“ јер:

„Празна врачања и бајања, шапутања, дувања и прекрштања, гашење угљевља и везивање првених конаца, отварање и друге будалаштине... не помажу ништа болеснику... Још је опасније за болесника кад употребљавају разнолике траве, кад трзају у гушу, кад секу под језик, кад ваде бубе и намештају угануту или поломљену кост.“⁵⁸

Тежњом за општим просвећивањем маса, испољеном у наведеном чланку, „Једнакост“ се приближила „просветитељској“ функцији неких грађанских женских листова, првенствено листу „Домаћица“. Тематске сличности дошле су до изражаја још и у третирању проблема породице (3 чланка)⁵⁹ и односа радница према моди (2 прилога).⁶⁰ У првом случају приступ проблему је сасвим другачији него што је то био случај са буржоаским написима и то не зато што су пролетери били противни тој институцији и присталице „слободне љубави“, што су им многи противници приписивали, већ стога што су породичне односе сагледавали реално, у контексту стварних ус-

⁵⁶ *Не туците децу* (Х. Шулиц), бр. 3, 1. нсв. 1910, 16; *Треба да одржимо реч*, бр. 10, 16. феб. 1911, 48; *Играј се својом децом*, *Не плашите дете оцачарима*, бр. 11, 1. март 1911, 52; У два броја су се појавиле и посебне рубрике о васпитању. У бр. 6, од 25. дец. 1911, у рубрици „Мати као васпитач“ донета су три прилога: *Не зови жандарме*, *Сама прави играчке својој деци* и *Мери своје речи*, стр. 28—29. У броју 10, од 16. феб. исте године, појавила се рубрика „Просвета“ објављен је чланак *Батине у школи* (стр. 47).

⁵⁷ Бр. 8, 18. април 1914, 7—8.

⁵⁸ Бр. 10, 16. феб. 1911, 48.

⁵⁹ *Породица и пореска политика*, бр. 8, 16. јан. 1911, 38—39; *Брак и здравље*, бр. 14, 18. април 1911, 65—66; *Жена у породици*, бр. 12, 15. јуни 1914, 3.

⁶⁰ *Госпођа мода и раднице*, бр. 20, 16. септ. 1911, 100; *Из писма о васпитању*, loc. cit.

лова живота који нису погодовали њеном нормалном функционисању код сиромашних категорија становника. Жене, приморане да цео дан проведе на раду ван куће нису више биле „стожер“ породице, посвећене преданом обављању својих „природних дужности“, деца су била препуштена улици, а мушкарци су бег од сурове стварности тражили у алкохолу и проводима, доводећи тиме своју породицу у још гори морални и материјални положај. Зато су се социјалдемократи залагали за побољшање општих услова који би допринели и оздрављењу породичних односа, а нису понављали грађанску идеалну слику о томе каква би породица требало да буде и које више није било ни у њиховим круговима.

Став о моди се битно разликовао од онога заступљеног у модним часописима, али је по свом основном тону, рационалном, хигијенском и еманципаторском, био врло сличан ономе који је заступала „просветитељска“ женска штампа, на челу са „Домаћицом“.

„Раднице не треба да не воде ни мало рачуна о моди већ треба да и сама учествује у њој. Ниједна разумна и интелигентна радница неће сматрати своју класну другарицу за издајницу наше ствари, ако на њој види какву модерну хаљину или шешир... Али самосталност и укус треба да развијамо код сваке раднице... и у моди морамо добро од рђавог разликовати... практично и лепо одабрати, а модне лудости треба женским и мушким тигерлима оставити.“⁶¹

Стога је било необично важно да мајке схвате на време да не треба од малена да кинђуре своју женску децу јер ће касније бити „немогуће искоренити горду сујету“.⁶²

Да је оваквих прилога који су се односили на традиционална интересовања жена било више, и да је „Једнакост“ покушавала да се бори против предрасуда о женском полу, стрпљивим и рационалним демистификацијама „култа женствености“ писаним лаким стилем и разумљивим језиком можда би постигла већи успех у мобилизацији радница него тешким теоријским расправама и сувишном политизацијом. Овако је, упркос свим напорима, морала да се задовољи малим бројем читатељки и врло slabим одзивом жена у радничком покрету. Раднице су се стално жалиле да им је језик „Једнакости“ неразумљив и да им је дража и забавнија буржоаска штампа.⁶³ Редакција је и тај проблем покушавала да реши агитацијама уместо да је понудила прихватљивији и занимљивији садржај листа и „преваспитала“ своје читатељке на њима разумљив начин, постепено их уводећи у реални свет и борбу за остварење својих вековима ускраћиваних права.

Иако су резултати које је лист хтео да постигне били више него скромни, „Једнакост“ остаје као очити доказ присуства савремених концепција о еманципацији жена у Србији почетка XX века. Не може се рећи да је такав покушај био преурањен, јер су друштвене околности и стварни положај жена, поготово радница, били такви да су захтевали конкретне акције, али је презентација проблема била изнад образовног нивоа тадашњих жена из редова радничке класе.

⁶¹ *Госпођа мода...*, 100.

⁶² *Из писма о васпитању...*, 100.

⁶³ *Из нашег покрета — Једно велико питање*, бр. 11, 1. март 1911, 50—51.

Истовремено, лист „Једнакост“ представља и врло значајан извор за проучавање прилика у Србији, посебно Београду, у годинама непосредно пред први светски рат, и то не само за историјске студије о радничком покрету већ и за етнолошка истраживања, јер омогућава увид у културу радништва и њене особености условљене посебним положајем радника у социјалној структури града. А посебно је драгоцено за комплексно проучавање хетерогених средина, трагова посебног начина размишљања, понашања и вредновања глобалне културе са становишта појединачних друштвених група и манифестација њихових субкултура.

Mirjana Prošić-Dvornić

»JEDNAKOST« — SOCIAL-DEMOCRATIC WOMEN'S PAPER AND WORKERS MOVEMENT FOR FEMANCIPATION OF WOMEN

During the period before First World War, women's magazine »Jednakost« (Equality) was published in Belgrade as newspaper of women socialdemocrats, beginning in 1910 up to 1912 when it stopped due to Balkan Wars, and again in the first half of 1914 up to the beginning of First World War. The contents of this magazine were completely different to the current ones, and had totally contrary aims. In contrast to town papers »teaching« women to be »real women«, preparing them and helping in performing conventional duties and roles within the home, family fashion etc., »Jednakost« had an aim to take readers out of mythical world into a real one, to equalize them with the opposite sex, but at the same time imposing on them adequate duties. This work reviews the content of all issues, and classifies them according to the topic. It is thus clear that this magazine deserves attention not only within study of worker's movement in Serbia at the beginning of XX century, but as well for ethnological studies of town population, as it enables an insight into the workers culture and its special place in social structure of urban settlements.